

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЧАТКУ ФОРМУВАННЯ МОВНИХ НОРМ У СУЧАСНІЙ БОЛГАРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглянута творчість відомого болгарського просвітника Івана Богорова та його пуристичні дослідження в галузі болгарської лексики третьої чверті XIX ст. Простежене ставлення до турцизмів іншим відомим лінгвістом початку XX ст. – Беньо Цоневим і проаналізовані деякі приклади турецьких запозичень, які він надає у своїй праці «История на българския език».

Ключові слова: лексична норма, мовна норма, пуризм, турцизми, запозичення, неологізми.

В статье рассматривается творчество известного болгарского просветителя Ивана Богорова и его пуристические исследования в области болгарской лексики третьей четверти XIX ст. Прослежено отношение к турцизмам другим известным лингвистом начала XX ст. – Беньо Цоневым и проанализированы примеры турецких заимствований, которые он дает в своем труде «История на българския език».

Ключевые слова: лексическая норма, языковая норма, пуризм, турцизмы, заимствования, неологизмы.

The article deals with the creative work of the famous Bulgarian figure Ivan Bogorov and with his purist investigations in the field of Bulgarian vocabulary in the third quarter of the nineteenth century. It is retraced the attitude to turtsisms by another famous linguist Benjo Tsonev (the beginning of the twentieth century). He analysed the examples of the Turkish loan-words in his work «The History of the Bulgarian language».

Key words: lexical norm, purism, turtsisms, loan-words, neologisms.

Мовна система, яка знаходиться у постійному використанні, створюється та видозмінюється колективними зусиллями тих, хто її використовує. Мова у процесі мовленнєвого функціонування розвивається, змінюється, і на кожному етапі цього піднесення ця система містить у собі елементи, які не завершили процес перемін. Тому різноманітні відхилення, варіанти неминучі в будь-якій мові [18, с. 47].

Постійний розвиток мови призводить до зламу літературних правил. Те, що було каноном у попередньому столітті або навіть 15-20 років назад, сьогодні може стати відхиленням від нього.

Дослідження турецьких запозичень середини XIX – початку XX століть – одна з актуальних проблем сучасної болгарської літературної мови. Особливості турцизмів вивчали Іван Богоров, Олесандр Теодоров-Балан, Кирилл Мірчев, Мовско Москов тощо.

Мета статті: 1) розглянути турецькі запозичення у сучасній болгарській літературній мові середини XIX – початку XX століть; 2) проаналізувати вклад Івана Богорова у розвиток літературної болгарської мови третьої чверті XIX століття; 3) дослідити запозичення з турецької мови та співставити погляди в працях

двох відомих болгарських діячів та просвітників – Івана Богорова та Беньо Цонева.

Об'єктом роботи є творчість Івана Богорова та Беньо Цонева.

У третій чверті XIX століття у Болгарії продовжуються громадські дискусії з різних загальних і конкретних питань, які служать для досягнення єдиної мовної нормативності. У періодичній пресі обговорюються питання, пов'язані з мовною програмою Болгарського відродження, захищається болгарська мова від іншомовного впливу та негативних оцінок, підкреслюється її сталі давні традиції писемності, обговорюється взаємообумовленість між розвитком освіти і літературною мовою, підкреслюється необхідність створити загальну граматику та словники, ведуться пошуки до більш вдалого діалекту, який стане основним, дискутуються конкретні питання щодо мовно-літературного становлення (ставлення до іншомовних слів, до відмінків, до членної форми, до графіки та правопису тощо).

Після звільнення Болгарії у 1878 році від турецького поневолення, болгарська мова поступово розвивається й починають створюватися умови для стабільності мовної норми. Саме в цей час

ускладнюються і процеси мовного впливу. Адже п'ятивікове турецьке нашестя залишило великий відбиток в історії болгарської мови. І тільки після цього Болгарія нарешті здобула єдину літературну мову – болгарську.

Перші болгарські просвітителі – майстри слова (Н. Рильський, В. Априлов, Н. Геров, І. Богоров та інші) розуміли болгарську мову як важливий фактор консолідації нації, необхідність її побудови шляхом очищення від іншомовних елементів, переважно турцизмів. У статті ми зупинемося на творчій діяльності Івана Богорова, бо серед цієї плеяди представників болгарського Відродження він займає особливе місце.

Відзначимо, що І. Богоров має безпосереднє відношення до нашої країни. У 1840 році він їде до Одеси на навчання до Ришельєвського лицю. Мета перебування майбутнього просвітника полягала у навчанні слов'янської науки, вихованні першого покоління національної інтелігенції і в подальшому піднятті культури Болгарії. Його цікавила не тільки мова, а й медицина, хімія, географія та інші науки. Митець володіє болгарською, французькою, німецькою, грецькою, турецькою мовами. Багато подорожує, вивчає культуру інших країн.

Урешті-решт він стає одним з перших учителів серед болгар і вважає, що учні повинні вчити не лише грецьку мову, але й рідну – болгарську. Окрім цього, він був і редактором, і видавцем. Перебуваючи на навчанні в Одесі, Богоров видає літографічним засобом портрети останніх болгарських царів – Івана Асена та Івана Шишмана [4, с. 11–12]. Ним уперше було видано болгарською мовою підручники – «Математическа география» (1842) В. Бардовського, «Землеписание» К. Г. Фотінова, і укладає посібник «Кратка география, математическа, физическа и политическа» (1851) [5, с. 77]. Він цікавиться болгарським фольклором та публікує збірку народних творів – «Български народни песни и пословици» (1842), і є видавцем і редактором першої болгаромовної газети – «Български орел» (1846). Стає видавцем регулярного літературно-художнього листа «Цариградски вестник» (1848–1862) [8, с. 104], в якому він публікує свої переклади іноземних авторів, зокрема Данієля Дефо «Чюдосиите на Робинсона Крусо», а пізніше видає її окремою книгою. Крім того, він створює першу друкарню і редагує газету «Народност» (1867) і це дає нам підстави вважати його першим журналістом Болгарії [4, с. 13]. На початку 60-х років митець засновує болгарський журнал з економічних питань «Журнал за наука, занаят и търговия» (1862) [5, с. 77]. Іван Богоров був першим з болгар, якого в 1867 році прийняв офіційно російський імператор Олександр II [4, с. 13].

Найбільш його цікавило майбутнє болгарської мови. Багато сил і часу приділяє він популяризації болгарської національної літературної мови – правопису, граматики, словниковому складу, лексикографії, і всього того, що зараз називається мовною культурою. Богоров розумів актуальність проблем формування болгарської літературної мови, і саме він уперше починає пристрасну боротьбу за її

чистоту. З цією метою створює перший болгарський журнал, який присвячений головним і актуальним питанням болгарської літературної мови та її очищенню – «Книговище за прочитание» (1874–1875). У наступних періодичних виданнях: «Чисто българска наковалня за сладкостумство» (1878–1879), «Словница за изучаване на бащиния наш език» (1882), «Всеобщий славянский язык сравнен с французкий» (1878), «Мисъл за църковно-гражданско правописание» (1892) І. Богоров залишається вірним своєму переконанню і прагненню активно розвивати літературну мову і запобігати вживанню іншомовних елементів. У болгарській літературно-мовній та культурній історії вже понад два століття з іменем Богорова пов'язане зусилля очищати болгарський словник від будь-яких іншомовних слів та виразів. Але у спеціальній передмові до другого видання своєї граматики він пише, що без цих слів, особливо це стосується так званих «виснажених» мов, обійтися неможливо [13, с. 17].

Його «Първичка българска граматика» невід'ємно пов'язана з просвітницькою діяльністю молодих років. Вона з'явилася у Бухаресті у 1844 році, а вже пізніше виходить в Цариграді у 1848 році під заголовком «Първичка българска словница». Богоров був переконаний, що створена ним перша граматика живого болгарського мовлення допоможе вільно оволодіти рідною мовою. Поступово він дотримується своєї точки зору, що національна літературна мова повинна творитися, розвиватися та збагачуватися на основі живої народно-розмовної мови. Автор вважає, що для укладання болгарської граматики необхідно володіти живим мовленням: «Нам потрібно спочатку описати це мовлення, а потім, якщо побачимо, що цього не вистачає, залучити писемні пам'ятки, щоб урізноманітнити та прикрасити його». Ці рядки засвідчують, що Богоров не забув про попередню писемно-літературну традицію («стару» мову) і це підтверджує наступний літературний вплив, особливо у галузі словотворчості [13, с. 9–11].

Богоров продовжує перейматися пуристичною справою і одне з головних його завдань: створювати нові слова (неологізми) або замінити турецьке слово болгарським. Одночасно з цим складає і видає у Відні французько-болгарський та болгарсько-французький словники (1869–1871), які мають великий успіх і перевидаються [4, с. 13].

Виникнення декількох слів *часовник* (укр. *годинник*), *бележка* (укр. *примітка*), *вестник* (укр. *газета*), *сегашен* (укр. *теперішній*), *околност* (укр. *околиця*), *разноски* (укр. *витрати*), *чекаля* (укр. *чекальня*), *смет* (укр. *сміття*) та інші, які стійко ввійшли до словникового складу сучасної літературної болгарської мови, зазвичай пов'язують з ім'ям Івана Богорова.

Якщо розглянути слово *бележка* (укр. *примітка*), це слово створив саме І. Богоров. Серед слів сучасної болгарської літературної мови, створення яких зазвичай приписують болгарському пуристу, слово *бележка* цікаве тим, що у творах, виданих до Богорова, це слово не зустрічається. *Бележка* знаходимо в «Математическа география», де воно має

значення «знак» (зодіаку). У «Първичка българска граматика» (1844) це слово використовується в значенні «знак» (розділові знаки).

Щодо інших слів, наприклад, слово *сегашен* (укр. *теперішній*) вживалося і раніше, тобто до Богорова. Заслуга його в тому, що він уперше використав слово *сегашен* у значенні граматичного терміна: *сегашно време* замість російського терміна *настоящее время* [10, с. 246, 253].

Також необхідно навести приклад значення двох слів *поща* і *пашапорта* з гумористичного діалогу. Для того, щоб переконати читачів у необхідності пуризму, він використовує елементи народного гумору. Прикладом може бути діалог автора зі знайомою жінкою.

Послухай, шановна Петковице, що ти позначаєш словом *поща* і розумієш під ним?

– Не знаю, як сказати, скажу так: я кажу *поща*, коли нігтями двох пальців давлю вошів, які знаходяться у волоссі дитини. Невже я нерозбірливо це пояснюю? Невже ти не болгарин? [4, с. 171].

І саме в цьому кумедному діалозі ми можемо побачити, що слово *поща* (укр. *пошта*) не є за походженням болгарським. У словнику сучасної болгарської літературної мови Т. П. під редакцією Стояна Романски дано значення цього слова: 1. Установа для відправлення і доставки листів, посилок, грошей та інше на конкретну адресу; 2. Тільки в одн. збірне. Відправлені листи, посилки тощо через конкретну службу або від установи; 3. Установа, в якій знаходиться така служба [15, с. 740].

Іван Богоров замінює іншомовне слово *поща* на болгарське *сновалка* (укр. *пошта*), яке має 3 значення: 1) Дерев'яний прилад, завдяки якому жінки тчуть; 2) Вид водяних тварин; 3) Служба, яка за допомогою коней або залізниці перевозить з одного місця в інше листи та інші потрібні речі.

Сновалкар (укр. *листоноша, поштар; тур. пощаджия*) – це той, хто працює на пошті.

Сновалка або *сновалкарница* (укр. *пошта, поштамп*) – це місце або будівля, звідки відправляються *сновалкарите* (укр. *листоноші, тур. пощахане*) в різні частини держави.

Слово *пашапорта* Богоров також представляє у рамках гумористичного діалогу.

– Дядечко Петро, ти їздив до Цариграду і потоваришував з іноземцями. Чи можеш ти мені пояснити, на що кажуть *пашапорта*?

– Це мій дорогий не ворота, а *пашакапия* – велика будівля, де я вештався там багато разів без діла.

Пашапорта – має два кореня: *паша* и *порта*. *Паша* – турецькою означає вищий громадянський та військовий титул; *Порта* – діал. широкі та дорогі ворота двору з вулиці [6, с. 532].

Пашакапия – складне слово, яке складається з двох коренів: *паша* і *капия*. *Паша* (див. вище у слові *пашапорта*); *капия* – в даному випадку – службове приміщення (приймальня будь-якого вищого закладу) [3, с. 509].

Потім Богоров пропонує замість слова *пашапорта* використати видумане ним слово *миниброд*. Будь-

який болгарин знає від матері, – пише він, – на що кажуть *брод*, і, – припускає, що обов'язково повинен був чути народну пісню: «Хубава мома род няма, дълбока река брод няма» («красива дівчина родину немає, а глибока вода броду немає»), або якщо ходив до міста Костинброд, щоб зрозуміти значення слова *миниброд*, тому він перекладає *пашапорта* (укр. *паспорт, тур. тескере*) словом *миниброд* (укр. *паспорт*).

Минибродар (укр. *паспортист, тур. тескеретия*) – це той, хто видає *паспорти* і дозволи.

Минибродарница (укр. *паспортний стіл, тур. тескереджийница*) – це те місце або приміщення, звідки дають *паспорти* та дозволи кожному мандрівникові [4, с. 171–172].

Миниброд складне слово, в якому 2 кореня. Головний корінь *мині* (укр. *пройди*) – наказовий спосіб дієслова *міна* (укр. *проходити*) і корінь *брод* (укр. *брід*) – місце на річці, де можна перейти [15, с. 79–80].

Тескере – заст. паспорт (у період турецького панування) [2, с. 656]; *тескере*, мн. – та, пор. (араб.) заст. колишній паспорт для вільної подорожі турецькою країною [1, с. 401].

Діяльність болгарського діяча епохи Відродження Івана Богорова залишила вагомий слід і дала поштовх до розвитку майбутньої сучасної болгарської літературної мови. І, саме завдячуючи йому, болгарська літературна мова почала очищатися від іншомовних слів і з'являється перша граматика і словник. Незважаючи на критику з боку інших діячів епохи Відродження, І. Богоров не побоювся продовжувати свою роботу у сфері пуристичної діяльності, удосконаленню сучасної болгарської літературної мови, збагачення її лексичного складу, введення нових слів (неологізмів). Спадок великого болгарського діяча, редактора, журналіста, вчителя, письменника, автора, пуриста, мовознавця Івана Богорова сприймається з великим ентузіазмом, і його справа завжди залишиться цікавою для вивчення.

В історії мови міняються орфоепічні, граматичні та й лексичні норми. Турецька мова залишила чільний відбиток у лексиці сучасної болгарської. Відомий болгарський дослідник початку ХХ століття – Беньо Цонев у своїй праці «История на българския език» доводить, що турецьких запозичень найбільше, ніж грецьких, латинських, давньослов'янських. На його думку, в літературній мові вживається менше турцизмів, ніж у розмовній. (Це можна трактувати так: скоріш за все, під час розмови літератори слідували за своїм мовленням і намагалися не вживали турецьких запозичень, а пересічні громадяни були неписьменними і використовували дуже багато турцизмів). Він пояснює це тим, що до складу Турецької імперії болгарські землі входили протягом кількох століть і у цей час передавалися слова, які до сьогодні не можуть зникнути, тому що ними користуються довгий період. Розглядаючи нові запозичення, можна побачити, що у різних регіонах Болгарії вживається різна кількість турцизмів – у східних частинах використовуються набагато більше, ніж у західних. Лінгвіст аргументує це тим, що у східних областях заселялося багато турків, і саме там

наявне функціонування двох мов: турецької та болгарської, тому в цих регіонах болгарі примусово розмовляли турецькою. Приїжджаючи до міст у справах, люди говорили турецькою, а у селах, де вони мешкали, населення спілкувалося болгарською [19, с. 330–331]. Нижче ми проаналізуємо приклади турецьких запозичань, які надає Беньо Цонев у своїй роботі.

У книзі «История на българския език» (розділ III «Езикови взаємності между българи и турци», пункт 5 «Облекло, нажит и пр.») згадується слово *кесия* [19, с. 183], яке запозичене з арабської мови *kese* і додається болгарський суфікс *-ия*, (*кутия*, *бахчия*). Це маленький мішечок з матерії або шкіри для носіння грошей, тютюну або інших дрібних речей [6, с. 343]. Про цю ж лексему говорить сучасний болгарський лексикограф Е. Пернішка. *Кесия* – тур. – від пер. полотняний або шкіряний мішечок для грошей, коштовностей, тютюну тощо [14, с. 329]. Наприклад, «– Права беше, бабо! Ето, като отидох на училище, *късметът* ми дойде. Виж, намерих *кесия* с жълтици! – И почнал да друса *кесията*. А тя отвътре пее: «Звън-звън-звън!». Пък на другия ден тамошният *чорбаджия* – същият, който си бил загубил парите, тръгнал из село от къща на къща да пита, дали някой не е намерил една *кесия* дукати». Це ж слово вживається і в кулінарії: «Пилето се измива и се намазва с мазнина. *Кесията* също се намазва старателно и повсеместно с мазина. Пилето се слага в *кесията*. *Кесията* се завързва с дебел конец».

Ця лексема розповсюджена у сучасній болгарській мові, тобто, на прикладі першого речення, вона широко використовується у побутовій сфері, а в другому – професійний термін із харчового виробництва. Крім слова *кесия*, вживаються й інші турцизми: *късметът* та *чорбаджия*. *Късмет* використовується замість удачі, шансу, щастя, а *чорбаджия* – як господар, багач, власник земельної ділянки за часів турецького рабства.

Той же Беньо Цонев у своїй роботі наводить слова запозичені із західноєвропейських мов – французької. Слово *табакера* [19, с. 180] походить з фран. *tabatière* і означає скринька для зберігання сигарет. У словнику іншомовних слів *табакера* – (нгр. *тацлактіера* від іт. *tabacchiера*) – коробочка для тютюну або сигарет [17, с. 833]. Зразком може служити оповідання Росиці Борковської «Фалшива мелодия за две рокли и табакера»: «Ръцете на Леа ще си играят с гравирната върху капака на *табакерата* плетеница – с келтските клупове без начало и край и златната човка на жерав с изцъклено рубинено око...».

Таким чином, слова *табакера* і *кесия* у болгарській мові вживаються і функціонують до сьогодні у сучасних друкованих текстах та засобах масової інформації. Але, з точки зору філології, західноєвро-

пейське *табакера* використовується для того, щоб підкреслити аристократизм та витонченість, а турецьке *кесия* – у просторіччі.

Слово *дюкян* [19, с. 181] у болгарській мові з тур. *dükkân* від араб. і означає 1. магазин для продажу товарів; 2. ремісничка майстерня [17, с. 273]. Лексикограф Е. Пернішка у своєму словнику зазначає, що ця лексема застаріла й надає ті ж значення [14, с. 210]. Синонімом для слова *дюкян* служить слово *магазин* (*магазин*), яке наводить Л. Нанов у своєму словнику [9, с. 226]. В інших слов'янських мовах, наприклад, у російській – це слово запозичене з фран. через араб. У слові *магазин* уже не відчувається початкове значення множини та зв'язку зі спільнокореневим йому арабським словом *казна*, яке ввійшло в російську мову через тюркське мовне середовище (в араб. ці слова мають корінь «хзн») [12, с. 159]. Болгарський етимологічний словник надає значення лексеми *магазин* – приміщення для продажу товарів – пох. *магазинен*, *магазинер* (укр. *продавець*, *комірник*), *касиер-магазинен* (укр. *магазинний касир*), *магазинен пласьор*, *магазинерка* (укр. *продавиця*), *магазинерски* (укр. *магазинний*), *магазинче* (укр. *магазинчик*). Можливо, запозичене через рос. *магазин* від нім. *magazin*, від гол. *magazijn*, яке від араб. *mahazin*, форма мн. від *mahzan* «комора, склад» [7, с. 579–580]. Наприклад: «Тясна каменна уличка с накацали от двете й страни малки *дюкянчета*, пьстри улични сергии досущ като нашите черноморски, пренаселени капанчета. Снощи беше по-лесно да обещае на жена си, че ще каже днес на майстор Кочо, че иска да излезе майстор на своя глава, да отвори свой *дюкян*. Трудно е да се освестиш в първите мигове в тесните каменни улички, всред шарените *дюкяни*, невъобразимата блъсканица, врява и оживление. С часове се лутаме от *дюкян* на *дюкян*...».

З наведеного прикладу можна зрозуміти, що автор болгарин і вживає у сучасній літературній болгарській мові запозичене слово *дюкян*, яке можна замінити словом *магазин* або *майстерня*.

Отже, якщо Іван Богоров у третій чверті XIX ст. очищає літературну мову від турецьких запозичень, або заміняє їх болгарськими, то Беньо Цонев на початку XX ст. доводить це тим, що ці слова в даній мові вже досить тривалий час, і болгарі іноді не розрізняють: де слово запозичене, а де суто болгарське. Тому дослідник указує на турецьке походження цих слів та прогнозує, що турцизми «чужі» для болгар і рано чи пізно їх прийдеться замінити. Але Беньо Цонев помиляється щодо свого твердження. І зараз у сучасній болгарській літературній мові, особливо в друкованих текстах, широко вживаються турецькі запозичення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богоров Иван. Първичка българска граматика. Фототипно издание / Иван Богоров. – С. : Наука и изкуство, 1986. – 130 с.
2. Болгарско-русский словарь / под ред. С. Б. Бернштейн. – М. : Русский язык, 1986. 768 с.

3. Большой турецко-русский словарь. Ин-т востоковедения РАН: Около 200000 слов и словосочетаний / состав. Баскаков А. Н., Голубева Н. П. [и др.]. – [2-е издание]. – М. : Русский язык, 1998. – 1139 с.
4. Боршуков Г. Иван Богоров. За народна сваят, добро поминуваньє и родна реч / Избрани произведения / Г. Боршуков. – П. : Христо Г. Данов, 1970. – 294 с.
5. Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия / състав. Николай Генчев и Красимира Даскалова. – София : Държавно издателство «Петър Берон», 1988. – 739 с.
6. Български етимологичен речник : в 6 т. / под ред. К. Чолакова. – Т. 2. И-КРЕПЯ. – С. : Издателство на БАН, 1979. – 740 с.
7. Български етимологичен речник : в 6 т. / под ред. К. Чолакова. – Т. 3. КРИМИНГО. – С. : БАН, 1986. – с. 987
8. Български етимологичен речник : в 6 т. / отв. ред. И. Дуриданов. – Т. 5. – С. : БАН, 1999. – 860 с.
9. Венедиктов Г. К. Из истории современного болгарского литературного языка / Г. К. Венедиктов. – С. : БАН, 1981. – 269 с.
10. Жерев Стоян. История на новобългарския книжовен език / Стоян Жерев. – С. : БАН, 1989. – 357 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцева. – М. : «Советская энциклопедия», 1990. – 683 с.
12. Москов Моско. Борбата против чуждите думи в българския книжовен език / Моско Москов. – С. : БАН, 1958. – 156 с.
13. Нанов Любен. Български синонимичен речник / Любен Нанов. – С. : БАН, 1989. – 560 с.
14. Пернишка Елка. Речник на чуждите думи за всички / Елка Пернишка. – [Първо издание]. – С. : Наука и изкуство, 2007. – 895 с.
15. Речник на съвременния българския книжовен език: в 7 т. / под ред. С. Романски. – Т. 2. – С. : БАН, 1957. – 948 с.
16. Речник на съвременния българския книжовен език: в 7 т. / под ред. С. Романски. – Т. 3. – С. : БАН, 1959. – 959 с.
17. Речник за чуждите думи на българския език / под ред. Стоян Илчев. – С. : БАН, 1982. – 1200 с.
18. Соколова В.В. Культура речи и культура общения / В. В. Соколова. – М. : Просвещение, 1995. – 47 с.
19. Цонев Беньо. История на българския език : в 2 т. / Беньо Цонев. Т. 2. А. Обща част. Б. Специални части. – С. : Наука и изкуство, 1934. – 556 с.